

MISCELLANEA HATZEGIANA
(INFORMAȚII ȘI REINTERPRETĂRI PRIVITOARE LA ISTORIA
ȚĂRII HĂTEGULUI ÎN EVUL MEDIU (II)*

5. *Familia nobiliară românească și biserica dispărută din Cinciș.*

Feudalii români din Cinciș au atras atenția asupra lor din două motive speciale. În primul rînd pentru că au avut printre primii șansa de a fi cunoscuți și popularizați. Apoi deoarece o seamă de genealogiști au considerat că între ei și familia Corvineștilor din Hunedoara au existat relații de rudenie¹. Apariția foarte recentă a unui articol care reia problematica, împreună cu aceea a bisericii înălțate de către ei², ne prilejuește intervenția și formularea unor interpretări în contingență.

Donația lui Iancu de Hunedoara pentru românii din Cinciș, respectiv actul prin care se deschide istoria nobiliară a familiei stăpînitoare locale, a fost cunoscută încă din veacul al XVIII-lea. De fapt s-au păstrat cele două documente obișnuite ale procedurii de donație: scrisoarea deschisă, privilegială, și mandatul către capitlul din Alba Iulia. În ambele se menționează îndeosebi rolul lui Dan, fiul lui Iaroslav, care l-a servit pe guvernator în campanii militare împotriva turcilor și a altora. Acele războaie nu sînt nominalizate, așa încît nu le putem decît bănuî. Stăpînirea Cincișului, după *more kenesiatus*, se transforma atunci în una cu titlu nobiliar. Se cuvine deja remarcat că presupusele rude cincîșene nu ar fi rămas în starea de cnezii pînă la peste cincî ani de la ridicarea în înalte funcții de stat a lui Iancu de Hunedoara. Dania nu are în sine nimic neobișnuit. Vom regăsi cu ușurință acte întru totul asemănătoare. Astfel la 20 iulie 1445, din Hunedoara, Iancu i-a făcut nobili pe cnezii din Rîul Alb³, la 25 decembrie 1446, a făcut același lucru cu cnezii din Livația⁴, iar în ziua în care cincîșenii au fost răsplătiți, cei din Unciuc au primit un act identic⁵.

Va trebui să facem o corectură cu privire la data daniei lui Iancu. Mai des, dar fără consecvență, a fost citat anul 1446. Anul acesta apare sigur pe mandatul către capitlul din Alba Iulia⁶. Dar în luna mai 1446

* Prima parte a acestor *Miscellanea* a apărut în *Sargetia*, 20, 1987, p. 178—198.

¹ Pentru secolul al XVIII-lea, vezi informațiile și opiniile lui Benkő J. (extra-sele privitoare la Hunedoara), alese și traduse din latină de Koncz J., în *HTRTE*, Deva, 12, 1901, p. 102—105.

² Nicolae Stoicescu, *Date privind vechea parohie Cinciș—Hunedoara*, în *MB*, 35, nr. 11—12, 1985, p. 797—808.

³ Arh. Naț. Magh. Budapesta, Dl. 29.480.

⁴ *Idem*, Dl. 29.483.

⁵ Transumpt într-un act capitular. Bibl. Batthyaneum, Alba Iulia, cutia 8, nr. 1033. Pentru data corectă vezi mai jos.

⁶ Arh. Naț. Magh. Dl. 29.481.

Iancu nu fusese încă ales guvernator al Ungariei. Astfel, trebuie luată în considerare data de 18 mai 1447, care figurează pe actul privilegial, conservat în original și remis celor din Cinciș. Pe acesta îl reproducem în anexă (nr. 1). În intervalul 18—28 mai 1447, Iancu a fost într-adevăr la Timișoara⁷. Chiar în aceeași zi s-au emis privilegiile pentru românii hațegani din Unciuc⁸, Băiești⁹ și hunedoreni, din Nădăștia¹⁰, iar peste câteva zile pentru Cîndeștii din Rîu de Mori¹¹ și cei din Fărcădin¹². Deci, primul privilegiu al familiei din Cinciș este emis târziu, într-o suită comună de alte acte recompensatoare și fără cea mai mică aluzie la vreo relație de rudenie. Ar fi cu totul ieșit din comun ca lucrurile să se fi petrecut astfel, în cazul unei legături de sînge.

Pe seama celor din Cinciș, Iancu de Hunedoara a emis încă un document în 26 august 1448, la Caransebeș. El ni s-a transmis numai în copii de la începutul secolului al XVII-lea¹³. Foarte de curînd, acest document a fost considerat, din nou, un fals¹⁴. Temeiul afirmației provine din aceea că la data de 26 august 1448, Iancu de Hunedoara emitea din Grădiște (= Sarmizegetusa) nu mai puțin de trei documente care ni s-au transmis în forme originale¹⁵. Există însă suficiente documente cu dată pusă greșit chiar de la emitere. Unul îl comentasem și noi cu puțin înainte, căci, dintr-o întîmplare, fusese vorba tot despre cincîșeni. Greșeala celui de-al doilea act poate să provină și de la diacul care a copiat originalul. Iancu nu s-a mai găsit în nici un alt an la Caransebeș, în preajma sărbătorii tăierii capului Sfîntului Ioan Botezătorul, în întregul interval de timp în care a deținut titlul de guvernator. Știm însă că a fost prezent acolo la 30 septembrie, același an¹⁶, ceea ce pledează pentru forma autentică a documentului, cu data corectată.

Să analizăm conținutul și câteva dintre formulări. Iancu de Hunedoara scrie oficialităților din comitatul Hunedoarei că Voicu de Cinciș, *frater noster condivisionalis* i s-a plîns de persecuții împotriva lui și a familiei sale. Ca urmare, guvernatorul declara răspicat că respectivii pîrîtori erau scutiți de *servitiorum, collectis et datis*. Deci era vorba de o reparație împotriva unui abuz care încălca drepturi prestabilite ori subînțelese ale familiei lui Voicu. Asemenea scutiri erau luate în considerare pe seama cnezilor și incontestate în situația celor innobilați. Mai cunoaștem exemple, așa încît trebuie să subliniem din nou caracterul ordinar al aceluia înscris. Cit privește expresia „fratele nostru copârtaș“, nu ascunde nici pe departe vreo relație de rudenie. Este recunoașterea unei realități

⁷ Engel Pál, *Hunyadi János kormányzó itineráriuma (1446—1452)*, în *Századok*, 118, nr. 5, 1984, p. 980.

⁸ Vezi nota 5.

⁹ Arh. Naț. Magh., Dl. 29.790.

¹⁰ E. Hurmuzaki, N. Densușianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, București, vol. I/2, 1890, p. 735.

¹¹ Arh. Naț. Magh., Dl. 30.443.

¹² Transumpt dintr-un act de la 1482. B.C.U. Cluj-Napoca, colecții speciale.

¹³ A lui Gabriel Bethlen, pentru Andrei Csolnokosi, din 29 apr. 1619, Cluj. Vezi *TT*, 8, 1907, p. 93—94. Documentul s-a publicat integral în Hurmuzaki, *Documente...*, I/2, p. 751 și Traian Popa, *Iancu Corvin de Hunedoara*, Hunedoara, 1928, p. 182.

¹⁴ Engel P., *op. cit.*, p. 980.

¹⁵ Arh. Naț. Magh., Dl. 93.105, 93.117, 93.122.

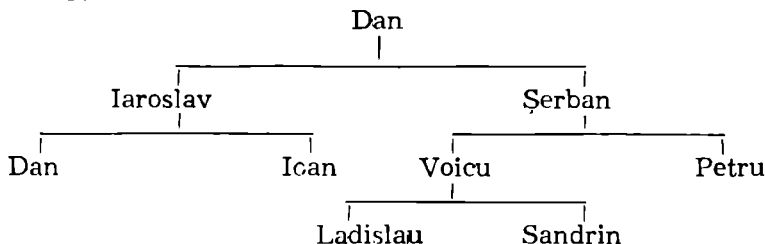
¹⁶ Engel P., *loc. cit.*

sociale, rezultat al apropierii și interferărilor posibile ale stăpînirilor celor din Cinciș cu domeniul Hunedoarei¹⁷. Apelativul *fratres* avusese numai semnificații sociale ori de rudenie, ci și acelea, valabile și astăzi, de prietenie, cordialitate și solitudine. În anul 1451, Iancu se adresa lui Ioan Cindreș din Riu de Mori, cu formula familiară *fratri nostro*¹⁸.

Mulțumită lui Gheorghe Șincai, avem la îndemînă și un privilegiu emis de regele Matia Corvinul la 11 mai 1464¹⁹. Această piesă a trecut nebagată în seamă. Se încadrează perfect într-o serie de emisiuni la care ne-am referit cu alt prilej²⁰, elaborată fiind după încoronarea solemnă a fiului lui Iancu. Este confirmarea în stăpînirile din Cinciș, Ohaba și Dăbica. Se mai cunoaște încă un act de danie, dat pe seama familiei, de către același rege, la 25 iunie 1466. În el sînt menționați Ladislau și Sandrin, apoi Dan și Ioan de Cinciș, împreună cu frații lor devălmași (condivizionali), Nicolae Supra (?) de Linjina și Dragotă, Mihail și Dumitru de Silvaș. Regele îi scutește în bloc de plata cincizecimii oilor²¹. Nici din acest act nu rezultă vreo relație de rudenie, iar privilegiul nu are nimic ieșit din comun. Se cunosc scutiri asemănătoare, date încă de Iancu de Hunedoara în 1447, pentru cei din Rîu Bărbat în 1451, pentru Rîu de Mori, ultima confirmată de regele Matia, în anul 1464²².

Temeiuri documentare ale unei înrudiri cu familia Corvineștilor *nu există*. Mai mult sau mai puțin clar, această concluzie a mai fost formulată. De aici pornind, ajungem la o încheiere ce trebuie considerată ca definitivă, anume aceea potrivit căreia cinciișenii au fost, pentru hunedorești, ca atîția alți români hațegani, *doar slujbași și colaboratori apropiați*. Reluarea, deja obositoare, a acestei probleme, care a păstrat numai valoare istoriografică, nu produce decît discuții sterile.

Tipică pentru interpretarea incorectă a izvoarelor este și reconstituirea genealogiei cinciișenilor, cel puțin pînă în a doua jumătate a veacului al XV-lea. Ioan Pușcariu se apucase cel mai corect de soluția reală²³, ca mai apoi, genealogia să devină un joc al arbitrarului, în afara oricăror reguli ale spiritului critic. După opinia noastră, ea ar trebui să arate în felul următor:

¹⁷ Vezi Iosif Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI. Studiu și documente*. București, 1973, p. XII.

¹⁸ Ioan Mihályi, *Diplome maramureșene din secolul al XIV—XV*. Sighetul Marmăției, 1900, p. 362.

¹⁹ *Hronica românilor*, vol. II, București, 1969, p. 62—63.

²⁰ Vezi *Miscellanea hatzegiana* (I), în *Sargetia*, 20, 1987, p. 180, 185.

²¹ Hurmuzaki, *Documente* . . . 1/2, p. 170.

²² Ioan A. Pop, *Datul oilor din Țara Hațegului în veacul al XV-lea și la începutul veacului al XVI-lea*, în *Sargetia*, 16—17, 1982—1983, p. 291. Vezi și D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. I, București, 1967, p. 72.

²³ *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, vol. I, Sibiu, 1892, p. 143.

Toate datele din secolul al XV-lea converg în a demonstra liniaritatea evoluției familiei nobiliare române din Cinciș, în perfect acord cu multe alte familii din Țara Hațegului. De la o situație de cnezi, au ajuns treptat să-și fixeze în scris posesiunile din Cinciș și cele din vecinătățile lui sudice, către Silvașuri, și vest, pe cursul Cernei. Cele câteva așezări (Cinciș, Dăbica, Izvoarele = Lindjina și neidentificata ori dispăruta Ohabă) le-au fost încorsetate de familii românești mai active și mai puternice: Hunedoreștii, Ungurii din Nădăștia, More-Ficiorii din Ciula, Mușineștii și Arceștii din Răchitova și Densuș. De la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului următor, familia își găsește o stare socială constantă. Ioan (1475) Ladislau (1480), Nicolae (1498 și 1506) și Mihail (1506 și 1511), sînt atestați ca oameni de mărturie²⁴. Apoi, un Petru face, în 1513, figură de reprezentant al nobilimii hațegane²⁵, iar un Ioan deține la 1515 slujba destul de importantă de vicecastelan de Hunedoara²⁶. Genealogia de secol XVI, transmisă de către Traian Popa²⁷, o privim cu rezerve deoarece ea nu face referiri la surse, iar decamdată nu avem informații care să-l confirme ori să-l contrazică.

Cît privește vechiul edificiu religios al Cincișului, sacrificat cu totul pe seama progresului industrial hunedorean²⁸, el a rămas pînă astăzi obiect de discuție între istorici. Problemele numeroase, legate de el, ar fi luat cu siguranță o altă direcție dacă cercetarea din ultimele clipe de existență nu s-ar fi restituit cu titlu provizoriu, în anul 1963, pentru a rămîne așa de peste douăzeci de ani, în ciuda promisiunilor de revenire²⁹. Decaparea ingenioasă și costisitoare a frescelor s-a soldat doar cu transportarea citorva în Muzeul de artă din București și îngheșuirea și uitarea celorlalte într-un depozit nepotrivit al anexelor castelului de la Hunedoara.

Monumentul ca atare nu are nici o monografie specială. Referințele la el au fost întotdeauna parțiale³⁰. Prima descriere amănunțită a rămas însă manuscrisă. A fost făcută într-un raport pe care Constantin Daicoviciu l-a adresat Comisiunii monumentelor istorice, secția pentru Transilvania³¹. Rezultă din acel raport că monumentul a fost vizitat în 16 septembrie 1929, măsurat, desenat și descris. Daicoviciu a citit și reproduș inscripțiile din secolul al XVIII-lea, care altfel sînt menționate (la singular!) de către I. D. Ștefănescu, cu trei ani mai tîrziu³². Cea dintîi inscripție, nelocalizată, a fost citită „Zugrăvit-u-s-a / acest (!) sfîntă biserică 177[??]...“, iar cea de-a doua, aflată „deasupra lunetei prime de

²⁴ Documentele citate sînt, în ordine: Dl. 29.533, 29.536, Kemény, J., *Appendix diplomatarii*, vol. VII, p. 282 (ms. Bibl. Acad. Cluj-Napoca), Dl. 30.969, Kemény J., *op. cit.*, vol. VIII, p. 147.

²⁵ I. Pataki, *op. cit.*, p. 168.

²⁶ *Idem*, p. XXXIX.

²⁷ T. Popa, *op. cit.*, anexa genealogică nr. 1.

²⁸ Pentru problemele sale de salvare, vezi cîteva informații parțiale la Ioan Opreș, *Ocotirea patrimoniului cultural*. București, 1986, p. 176, 196.

²⁹ Dinu Moraru, *Date istorice în legătură cu monumentul din Cinciș*, în *Seșiunea științifică a DMI, ian. 1963*. București, 1963, p. 98—100.

³⁰ Pentru trecerea lor în revistă, vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 804—807.

³¹ Muzeul de istorie al Transilvaniei. Arh. Comisiunii monumentelor istorice. Secția pentru Transilvania, 1929, C₃ 2045 (1—2).

³² *La peintures religieuses en Valachie et Transylvanie*. Paris, 1932, p. 257—258.

lingă altar, pe boltă³³, astfel: „Zugrăvitu-s-au / această sfântă / Biserică de smeritul Ionaș Simeon zugrav / ...³³ leat 1777 iunie (?) ... zile³⁴. Lectura lui I. D. Ștefănescu a fost mai simplă: „Le pieux pope Symeon, peintre³⁵. În luneta cea mai apropiată de această inscripție, tot I. D. Ștefănescu a înlăturat urmele unei scene reprezentându-l pe Iisus cu Samariteanca, pentru a scoate la iveală o altă scenă, mai veche, pe care, pe bună dreptate, a identificat-o cu Toma necredinciosul cercetînd rana lui Iisus. Întreaga scenă, reprodusă fotografic în lucrarea din anul 1932 a istoricului de artă, avea și un titlu care o dezlega, respectiv acela de IOANNIS XX. Aluzia la textul evangheliei apostolului Ioan era evidentă³⁴. Numai din ignoranță și pentru a produce senzație s-a născut interpretarea reprodusă de către Nicolae Stoicescu dintr-o gazetă culturală³⁵. I. D. Ștefănescu considera scena databilă în secolul al XV-lea. Pe cite știm, opinia sa nu a fost niciodată contestată. După părerea noastră, s-ar putea face și alte precizări cronologice, avînd ca punct de plecare inscripția-legendă a scenei. Se observă că ea nu are caractere gotice și reproduce numele apostolului în forma *Ioannis*, nu *Johannis*, ceea ce ar pleda pentru o datare cel mai devreme în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Dacă, într-adevăr, bolțile naosului au fost făcute în secolul al XVI-lea — iarăși un lucru neprobat nici măcar prin analogii ciare — atunci nu este exclus ca realizările să fi fost contemporane. Ne vom apropia și mai mult de datările corecte, reanalizînd informațiile adăugate după cercetarea de la începutul deceniului al șaptelea.

Informațiile publicate în 1963, într-un volum de circulație restrînsă, au ajuns totuși la cunoștința specialiștilor, dovada cea mai evidentă a interesului stîrnit. Cu neplăcere constatăm că s-au născut însă erori care, prin repetiție, amenință să devină clișee istoriografice. Data celei mai vechi inscripții, publicată fără cifra zecilor, a fost reprodusă fără temei 1655³⁶, 1645—1649³⁷, ca să se fixeze la 1645³⁸ și să se asimileze astfel³⁹. Să reluăm deci discuția, prin analiza datelor cunoscute.

Biserica din Cinciș a fost produsul constructiv al familiei nobiliare locale. Altarul a fost considerat ca cea mai veche parte, databilă pe baza unor analogii⁴⁰. Alt element de datare arhitectonică a fost bolta gotică cu nervuri în stuc, ridicată probabil în secolul al XVI-lea. Construcția anterioară aceluia veac nu este posibilă. Chiar dacă forma altarului ar prezenta analogii cu alte monumente de secol XV, surprinzătoare și inexplicabilă ni se pare absența unei fresce contemporane aceluia monument. Înălțat fiind în secolul al XV-lea, monumentul nu putea rămîne

³³ Urmează o reproducere aproximativă a unui șir de litere chirilice ori asemănătoare, neinteligibile pentru copist și pentru noi.

³⁴ I. D. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 258.

³⁵ *Op. cit.*, p. 805, nota 34.

³⁶ Vasile Drăguț, *Vechi monumente hunedorene*. București, 1968, p. 59.

³⁷ Idem, *Pictura murală din Transilvania (sec. XIV—XV)*. București, 1970, p. 85, nota 131.

³⁸ Idem, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*. București, 1976, p. 94.

³⁹ Marius Pôrumb, *Pictura românească din Transilvania*, vol. I, Cluj-Napoca, 1981, p. 85.

⁴⁰ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, București, 1959, p. 566.

nepictat o sută de ani cel puțin, iar fresca anterioară nu avea temeuri să fie cu totul scoasă sau să nu lase urme semnificabile.

Ca un monument de familie ce se afla, biserica din Cinciș a suferit serioase metamorfoze odată cu stăpînii. Cum Hațegul ne-a dovedit nu o dată cît de fals ar fi să încercăm să-l înțelegem după litera canoanelor bisericești⁴¹, trebuie să revenim de fapt la optica *istorică*, pe care ne-o pierdusem din considerente subiective. Deci, realitatea trebuie explicată și nu dogma trebuie căutată în realitate. În situația Cincișului este un adevăr izbitor prezența unor inscripții latine și maghiare.

Din anumite rațiuni, pe care le vom înțelege mai jos, ne oprim întii la inscripția în limba maghiară. Datată în 7 aprilie⁴² ori august 1649, ea este categoric reformată. Textul are o proveniență biblică certă⁴³, fiind considerat deosebit de potrivit pentru plasarea în apropierea intrărilor. O inscripție aproape identică, dar datată la 1621, a împodobit încă de la începutul acestui secol intrarea principală a clădirii Magnei Curia din Deva⁴⁴, construcție atribuită principelui Gabriel Bethlen. Cea de-a doua inscripție, nedată și menționîndu-l pe Mihail din Hunedoara, pictorul, este mai veche. Între Mihail și fresca cea veche publicată de către I. D. Ștefănescu s-ar putea face o legătură. Nici despre aceasta, nici despre cea următoare, nu s-a scris unde au fost regăsite. Inscripția datată 16. 5, în felul în care a fost citită și restituită, pare nu numai incompletă, dar și greșită. Lipsa unui decal ori măcar a unei fotografii limitează și șansa de rezistență a întregirii pe care o propunem:

ANNO 16[ ]5 DIE 16[. . .]⁴⁵ VENEROSUS⁴⁶ DOMINUS [DOMINUS]⁴⁷
MICHA[I]L⁴⁸ CZOLNO — /

KOSI [DE] EADEM [CZOLNOKOS]⁴⁹ C[ONSERVANTE] DEO [ET]
IUVANTE [NUNC] DEDICATUM ERICI⁵⁰ CURA[VIT SUI] NOMINIS
[ET OPT]IMA⁵¹ CONSORTES⁵² [. . .]⁵³ FECIRVIZI⁵⁴ [DEO] MAXIMO
DEDICANT⁵⁵.

⁴¹ Vezi atitudinile religioase ale Cindeștilor din Rîu de Mori, de la mijlocul secolului al XV-lea, calificate inițial drept heterodoxe (*Revist.*, 37, nr. 6, 1984, p. 567), apoi construcția unei mănăstiri ortodoxe la sfîrșitul secolului al XVI-lea pe pămînturile unor nobili de origine românească clară, dar cu nume aparent maghiarizate (*AIIACN.*, 17, 1985—1986, p. 339—340).

⁴² Dinu Moraru considera abrevierea *a[nno] 1649 die 7 a[. . .]*, ca arătînd această lună, fără să argumenteze. Evident că poate fi vorba și despre luna august.

⁴³ *Psalmi* 121, 8.

⁴⁴ Téglás Gábor, *Hunyadvármegyei kalauz*, Cluj, 1902, p. 38.

⁴⁵ Spațiu afectat pentru lună.

⁴⁶ Corect probabil *generosus*.

⁴⁷ Posibilă și prezența în lacună a unui titlu onorific ori administrativ.

⁴⁸ Întregire cerută de nume. Mai corect *Michael*.

⁴⁹ Aici toponimul poate lipsi în favoarea altui cuvînt.

⁵⁰ Corect *erigi*.

⁵¹ Corect *optimae*.

⁵² Corect *consortis*, singular, nu plural.

⁵³ Numele soției lui Mihail Csolnokosi.

⁵⁴ Greșeală evidentă în loc de *Feiervizi* (= de Rîu Alb).

⁵⁵ Mulțumim și pe această cale prețioaselor sugestii ale cercet. Eugen Chirilă, sugestii care ne-au ajutat la reconstituirea inscripției.

Între inscripția datată 16. 5 și cea cu pictorul, sînt detectabile relații: apar pe pictură tempera, folosesc împreună sigur cuvîntul *iuvante* și probabil și pe *conservante*. Mihail Csolnokosi și soția sa din Rîu Alb au fost cei care au finanțat pictarea, căci construcția și înălțarea monumentului, pe care și-o revendică (*erigi*) este contrazisă de elementele mai vechi. Pare destul de curios că în inscripția votivă nu se menționează hramul bisericii, ci doar numele divinității. Dacă Mihail a finanțat pictura, înseamnă că era în mod cert catolic, nu reformat, iar datarea momentului execuției trebuie apropiată sensibil de anul 1600 (1605, 1615, 1625). Dacă cele două inscripții latine au fost sincrone, înseamnă că au fost la rîndul lor contemporane cu pictura. Au apărut probabil împreună cu bolțile în stuc, la o foarte serioasă refacere a monumentului, la începutul secolului al XVII-lea.

Cum scrisesem mai sus, inscripția din anul 1649, maghiară și reformată, marca schimbarea petrecută probabil de foarte curînd în sinul familiei nobiliare din Cinciș. Despre Mihail Csolnokosi și soția sa nu cunoaștem practic nimic. Abia după anul 1660 avem dovezi pentru prezențe documentare reformate în sat și pentru aderarea familiei Csolnokosi la religia cea nouă^{55A}. Necesitățile cultului reformat respingeau iconografia, considerînd-o idolatrie, așa încît monumentul reflectă fidel evoluția metamorfozei religioase din prima jumătate a veacului al XVII-lea. Pînă la o probă concludentă, imposibil de adus de la monumentul acum scufundat, dar posibilă încă din documentația arhivistică inedită, ori din analogii hațegane, nu vedem, pentru secolul al XVII-lea, nici un fel de implicații ortodoxe ale bisericii.

Lăcașul din Cinciș ne lasă să percepem un proces istorico-religios comun mai multor monumente din Hațeg. Familiile de ctitori au considerat monumentele drept proprietatea lor și le-au impus rigorile suferite de propria lor credință religioasă. Este explicația cea mai plauzibilă și pentru absența frapantă a unor elemente artistice ortodoxe (fresce ori icoane) din bisericile hațegane de secol XVI—XVII. Intervalul taie, în modul cel mai concludent, evoluția artei ortodoxe, începută în secolele XIII—XV, și continuată în secolul al XVIII-lea. Deoarece știm sigur că populația satelor a rămas ortodoxă, indiferent de schimbările produse în religia stăpînilor, ar trebui să căutăm soluțiile practice care au fost în uz pentru continuitatea cultului ortodox. Deținem informații asupra modalităților din secolul al XVIII-lea. Atunci, ortodocșii sau greco-catolicii și reformații își împărțeau *aceeași biserică* supunîndu-se unui program convenit. Vom reaminti numai un eveniment petrecut la 13 februarie 1759, cu prilejul vizitațiunii canonice a episcopului Petru Pavel Aron la Galații Hațegului: „nemeșii de aici, ca mai toți din Țara Hațegului s-au făcut calvini, dar neavînd biserică au usurpat dreptul de a folosi biserica în comun“. La instigarea episcopului intolerant, se produce conflictul. Scaunele nemeșilor sînt aruncate afară, aceia reacționează atacîndu-l fizic pe episcop etc.⁵⁶ Nu știm însă dacă acel procedeu se constituise cu un veac sau două înainte, ori fusese impus de administrația

⁵⁵ A. Arhiva episcopiei reformate Cluj-Napoca, arhiva protopopiatului reformat Hunedoara—Zarand, protocolul vizitațiunilor canonice, I/5, p. 343.

⁵⁶ Iacob Radu, *Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului*, Lugoj, 1913, p. 208—209.

habsburgică interesată să-i sprijine pe greco-catolici în detrimentul reformatorilor.

La Cinciș lucrurile au evoluat probabil tot astfel pînă cînd echilibrul impus de stăpîni a fost rupt în favoarea credinței populației majoritare. Atunci a survenit repictarea popii Simion, a cărui nume și cronologie ne face să-l considerăm identic cu Simion din Pitești, zugravul care a colesit Hațegul cu lucrările sale.

6. Despre „răscoalele“ din Hațeg în secolele XV—XVI.

Înainte de noiembrie 1435 a avut loc în Hațeg o răzvrătire a unui grup de trei cnezi din Rușor⁵⁷. Acțiunea în sine, urmată de evenimente care s-au derulat dinspre Moldova, a fost interpretată ca o adevărată răscoală conexă valului de nemulțumiri care a premers Bobilna⁵⁸. Faptele au fost reale, în schimb înclinăm să modificăm semnificația lor. Pe temeiul cunoașterii documentare globale a evoluției sociale a societății românești din Hațegul secolului al XV-lea, ni se pare că a fost vorba nu atît de o ridicare cu caracter țărănesc, antifeudal, ci de una cu implicații politice. Substratul îi este greu de identificat. Cei trei răzvrățiți fuseseră niște feudali români cu drept de cnezat și cu o ohabă (*villa libera*) la Șerel. Prezența unui preot ar putea indica și mobiluri religioase. Dar ceea ce au făcut exact acei răzvrățiți, în Hațeg, este imposibil de spus. Probabil faptele ar fi rămas în deplin întuneric dacă rudele lor, rămase în Rușor, nu s-ar fi prezentat în fața voievodului pentru a primi confirmarea stăpînirii la care aveau dreptul și conform cutumei românești. Așa se face că faptele fugarilor au fost arătate pentru a justifica confiscarea și noua donație a posesiunilor. Cum același act din 20 noiembrie nu stabilește vreo sediuine hațegană generală, în care faptele riușorenilor să se fi integrat, nu vedem de ce ar trebui să o subînțelegem. A fost un caz particular, săvîrșit de către un grup restrîns de familie, întîmplător ieșit la lumină între multe altele asemănătoare, care au jalonat istoria administrației străine în țara românească intracarpatică.

S-au scurs peste cincisprezece ani de cînd s-a publicat un articol privitor la mișcările țărănești de pe domeniul Cindeștilor din Riu de Mori⁵⁹. Atunci a trecut neobservat și, pe cîte cunoaștem, nici nu s-au făcut referiri la el. Pe drept cuvînt, pentru că metodologia sa de elaborare, sub crusta unei aparențe de științificitate, date îndeosebi de aparatur critic, suferă de grave carențe. În principal este vorba despre o supralicitare a unor informații documentare, puse cu totul nefericit într-un context general impropriu Țării Hațegului. Reluarea de față are mobiluri curative și profilactice, dar prilejuiește și cîteva considerații generale privitoare la evoluția socială a societății hațegane din secolele XV—XVI.

Obiectul de studiu, domeniul Cindeștilor, are beneficiul de a fi cel mai întins, mai bine cunoscut și mai în pas cu toate progresele sociale

⁵⁷ DRH.D, vol. I, p. 318—320; *RevArh*, 61, tom. 46, nr. 1, 1984, p. 90—91.

⁵⁸ Ștefan Pascu, *Bobilna*, ed. a 2-a. București, 1963, p. 68—69. Din acel moment evenimentul a fost interpretat și marcat ca răscoală în majoritatea tratatelor, cronologiilor și atlaselor istorice românești.

⁵⁹ Iosif Jivan, *Mișcările țărănești de pe domeniul Riu de Mori (Țara Hațegului) în secolele XV—XVI*, în *Sargetia*, 8, 1971, p. 77—87.

generale transilvane, de pe tot cuprinsul Hațegului. Primele manifestări, considerate a fi „mișcări țărănești“, sînt datate între anii 1459—1462. Să pășim pe urmele „cauzelor“ identificate.

Se invocă întii hotărîrile lui *Unio trium nationum*. Nicăieri în Transilvania acelea nu au provocat o reacție țărănească imediată. Imposibil de spus ceva aici în raport cu Hațegul. Este însă foarte limpede că multe din reglementările sociale de după Bobilna, pur și simplu, nu aveau obiect în acest petic de pămînt românesc, rămas în întreaga sa structură socială, numai cu elemente autohtone. El se guverna după legile sale sociale proprii. Stratificarea exista, însă clasa feudală abia reușise să-și consolideze nobilitatea. Pînă la asimilarea unor practici de exploatare țărănească care au premers, cauzat și urmat Bobilna, a fost o distanță apreciabilă.

O altă „cauză“ ar fi fost serviciile militare. Din nou este o problemă greșit înțeleasă. Precum se știe, Hațegul a fost întotdeauna confruntat cu pericolul invaziilor turcești. După două experiențe triste, din anii 1420 și 1438, românii au înțeles perfect politica antiotomană a lui Iancu de Hunedoara. Nici o singură defectiune nu este de semnalat de la ralierea lor plenară la luptele și războaiele vremurilor. Serviciul militar a fost o obligație privită ca o *necesitate* pentru eliminarea unui factor de insecuritate.

Despre economia monetară a Hațegului — și ea apreciată „cauză“ a „răscoalei“ de la mijlocul veacului al XV-lea — nu cunoaștem practic nimic. Cele cîteva piese monetare descoperite în săpături arheologice sau altele tezaurizate în veacul următor rămîn singurele elemente cu care putem opera. De aici, pînă la urmărirea detaliată a efectelor reformelor ori practicilor monetare va mai trece destul timp.

Ajungem în final la „cauza“ imediată a „răscoalei“ anilor 1459—1462, adică concesiunea cincizecimii oilor (datul oilor) către Cîndești. S-a înțeles, nici mai mult nici mai puțin, că acel act privilegiat îi privea pe țărani, nu pe stăpîni. Or, știm bine că reprezentanții satelor strîngeau animalele și le remiteau autorităților regale și voievodale, rezervîndu-și deja anumite drepturi, fie cote-părți, fie exceptîndu-se de la dare. Cînd autoritatea renunța la ea, nu o făcea de dragul ori pentru a-i asupra pe țărani, ci pentru a face o favoare nobilului dovedit credincios și cu servicii. În fond, darea rămînea neschimbată, dar primea o altă destinație. Deci, cu totul imposibil ca un asemenea fenomen să conducă la o amplă nemulțumire socială.

Nu există nici un fel de izvor care să ateste răscoala. Ea este dedusă indirect din acordarea dreptului paloșului, la 1462. Privilegiul acela al Cîndeștilor nu a ajuns pînă la noi în formă integrală, ci doar ca un rezumat aproximativ⁶⁰. Pare posibil ca acel drept de judecată supremă să fi fost valabil doar pentru moșile din nordul regatului, pe care Cîndeștii le dețineau de puțină vreme. În demonstrația pe care o discutăm, motivația acordării sale a fost preluată, fără a se arăta acest lucru, din privilegiul dat de regele Matia tîrgului Agnita⁶¹.

⁶⁰ Vezi Századok, 1868, p. 38; HTRTE, 7, 1891—1892, p. 78.

⁶¹ I. Jivan, op. cit., p. 79, nota 10 confruntat cu D. Prodan, *Iobăgia...*, p. 114.

La mijlocul secolului al XVI-lea, dieta de la Băcia semnala agitații țărănești în comitatul Huncdoara⁶². Peste un an însă, în toamna lui 1550, numeroase mișcări de trupe și conflicte locale au avut loc între partida habsburgică și cea turcească. Documentul citat spre dovadă a unei noi răscoală pe domeniul Cindeștilor (Kendeffy-eștilor, mai corect)⁶³, rămas inedit și neverificabil pentru interesați, explică suficient de limpede conjuncturile. Pentru că are o mare valoare istorică, fiind citat, din nou, de curind⁶⁴, l-am reprodus în întregime (anexa 2). Regele Ferdinand de Habsburg îl răsplătea pe Ioan Kendeffy pentru serviciile aduse în luptele împotriva domnului Țării Românești, a turcilor veniți din sud și pe Mureș, cu pașa de la Buda, în alungarea păgînilor și recucerirea Lugojului și Caransbeșului. Dania aceasta nu este singura din anul 1551, concedată pentru servicii asemănătoare, altor credincioși ai taberei habsburgice⁶⁵. În timpul în care Kendeffy fusese plecat în slujbele arătate, un număr însemnat de *adversarios et rebelles*, cu *equitum et peditum*, au asediat cetatea Colț, au prădat-o și le-au dus în captivitate pe mama sa Milița Bradach Kendeffy și soția, o altă Miliță, din familia Cserepovics⁶⁶. Nici vorbă de țărani răsculați, ci un grup de militari călări și pedestri, care nu se răzbună după victorie, ci smulg o consistentă răscumpărare în bani.

Mai merită scoase în evidență și cauzele invocate de Ferdinand pentru confiscarea moșiilor lui Lazar Kun, cele care urmau să revină lui Ioan Kendeffy, respectiv ȋrgul Geoagiu, împreună cu curtea nobiliară, posesiunile Glod, Almașul Mare, Nădăștia, Balșa, Ardeu, Băcia, Homorod, Roșcani, Tebea, Bozeș, Renghet, Mada, *Nyrmezew*, Techereu, Reteag, Porcurea, Poiana, Voia (?), ca și părți din Cigmău și Almașul Mic de Munte. Cu prilejul intrării în Transilvania a moldovenilor și muntenilor, Lazar Kun i-a aprovizionat, a tratat cu ei și i-a ajutat.

Vom reveni acum pentru o succintă digresiune în structura socială a Hațegului în intervalul secolul XV — mijlocul secolului al XVI-lea. Primii iobagi din zonă apar menționați nominal în documente foarte tirziu: 1481, Dan și Roman din Sălașu, 1482, Nestor din Ohaba, 1496, Dumitru, Simeon și Oană din Sintămărie Orlea, 1501, Nicolae Mogul și Barbu din Riu Bărbat, Fărcaș la Ostrovel, Ștefan *Hungaro* la Sintămărie, 1504, un Petru la Ponor și un Ioan la Silvaș, 1505, Ștefan și Micle la Vad, 1506, un Ioan, fiul lui Stanciu la Picișa și un *Wakzanarbonaz* la Densuș, 1507, Giura, fiul lui Mihail din Subcetate, 1509, un Mihul la Picișa, 1511, Stanciul Dan, Barbul, fiul lui Radul, Radul și Petru Călugărița din Sălașu, Șerb din Reea, Petru, fiul lui Nexul din Picișa etc. Stratificarea era cu siguranță mai veche, căci despre țărani (*populi*) ori chiar io-

⁶² HTRTE, 14, 1904, p. 63.

⁶³ În nici un caz Kendy-eștilor (= Chendieștilor) (I. Jivan, *op. cit.*) care constituiau o familie aparte, fără legături cu Țara Hațegului.

⁶⁴ Ioan Aurel Pop, *Mărturie documentare privind nobilimea din Hațeg în conflictul dintre Ioan Zápolya și Ferdinand de Habsburg, în AIIACN*, 26, 1983—1984, p. 340—342.

⁶⁵ Vezi HTRTE, 10, 1899, p. 75.

⁶⁶ Numele femeilor este preluat din genealogia Cindeștilor. Vezi *Miscellanea hatzegiana*, I, anexa 9.

bagi (*jobağiones*) se scrie încă din secolul al XIV-lea⁶⁷. Cu toate că atestările nominale sînt relativ tirzii, iobăgia, la data cînd se lasă dezvăluită, intrase între realitățile comune. La sfîrșitul lui februarie 1482, nobila Dobra de Mățești (= Zăvoiu) a vrut să-și răscumpere soțul iobag, pe Nestor din Ohaba de Sub Piatră, de la stăpînul său Cîndreș din Sălașu. Pentru că stăpînul nu a fost de acord cu prețul conform vechiului obicei al comitatului Hunedoara, pricina a ajuns la judecată în fața forurilor superioare de judecată⁶⁸.

Încă un fenomen interesant: către sfîrșitul veacului al XV-lea, începutul celui următor, au reapărut în documente cnezii, ca intermediari între săteni și nobilime. Să fie o reacție împotriva nobilimii de origine cnezială și românească care se îndepărta mult prea accentuat de comunitatea rurală? Ar fi posibil. Sigur însă că stăpînii i-au tolerat și s-au folosit de prezența lor. Aproximativ în aceeași perioadă se aglomerează și atestările de slujitori (*familiaries*). Niciodată, în cursul secolului al XV-lea și în primele trei decenii ale secolului următor, nu apar însă jelerii. Statistica oferită în 1071, chipurile pentru numărul jelerilor din Hațeg, pornește de la o premiză falsă: jelerii nu constituie în Hațeg o pătură generalizată și foarte numeroasă. Se continuă apoi, fără să țină seama de realitatea unor sate care nu aparțineau în întregime Kendeffy-eștilor, consideră tirgul Sintămăriei Orlea mai important, sub aspect demografic, decît Hațegul etc.

Contradicțiile sociale existau în mod cert. Spre exemplu, în 1481, doi iobagi sălășeni fugeau în Țara Românească după o acțiune individuală îndreptată nu împotriva stăpînului lor, nobilul Danciu de Sălașu, ci împotriva lui Ladislau Arca de Densuș⁶⁹. Dar mai virulente și cu urme mai numeroase au fost contradicțiile din sinul clasei feudale. Ocuparea completă a pămîntului, fărîmițarea moștenirilor, eliminarea fetelor din partajul imobiliarului erau fenomene care produceau procese, dar și atacuri armate asupra curților nobiliare rivale. Inițiatorii erau nobilii și instrumente erau supușii. Dar această categorie de fapte nu ne interesează acum, aici. Merită să subliniem doar comparația posibilă, din punct de vedere social, pe care societatea hațegană o poate suporta cu cea românească maramureșeană. Hațegul a fost categoric în urma Maramureșului. Concluzia este menită să explice o succesiune de realități, să elimine, în fond, imaginea unei stări tensionale care ar fi condus la răscoale. În timp ce, foarte aproape, în anul 1514, cetele lui Gheorghe Doja ocupau Lipova și amenințau Hunedoara, Hațegul nu dă nici cel mai mic semn de raliere la marele război țărănesc. În schimb, îndepărtatul Maramureș se frămîntă astfel încît provoacă elaborări de articole speciale ale „dietai sîngeroase“.

⁶⁷ Ioan Aurel Pop, *Realități medievale românești în Țara Hațegului reflectate prin analiza diplomatică a unor documente din secolele XIV—XV*, în *ActaMN*, 19, 1982, p. 90—91.

⁶⁸ *Arh.Stat.Tg.Mureș*, arh. fam. Nalatzii de Nălați. Arhiva neprelucrată și practic inaccesibilă. Conținutul piesei îl cunoaștem datorită prof. univ. Sigismund Jakó, care avusese posibilitatea de a-1 vedea în deceniile cinci-șase.

⁶⁹ Adrian A. Rusu, Ioan A. Pop, *Familia nobiliară românească Arca din Țara Hațegului*, în *ActaMN*, 21, 1984, p. 215.

Realitățile sociale din Hațegul perioadei secolelor XV—XVI au fost complexe și particulare. Greșeala se produce îndată ce am încerca să conducem cercetarea dinspre cadrul general transilvan la cel local. Procedul invers trebuie adoptat în mod obligatoriu, ca punct de demarare a oricăror reconstituiri istorice. Abia necunoscutul, lăsat în afara izvoarelor directe, îl vom putea suplini cu analogii prudente.

7. Interpretarea istorică a succesiunii frescelor de la Sintămărie Orlea.

Unul dintre foarte cunoscutele monumente istorice din Hațeg, biserica, astăzi reformată, de la Sintămărie Orlea, s-a bucurat de o atenție constantă și meritată. Virgil Vătășianu o analizase în mod logic și trăgea concluzia imposibilității precedării frescelor ortodoxe de altele catolice⁷⁰. Succesiunea straturilor de frescă a fost stabilită corect și redată exhaustiv de puțină vreme⁷¹. În interiorul monumentului coexistau picturi cu inscripții latine, alături de altele cu caracter chirilic. Aparent, părea exclus ca o pictură ortodoxă să succeadă altora catolice. Biserica catolică, bine organizată și cu sprijinul constant al statului, era prea atentă cu bunurile sale pentru a nu reacționa. Ea s-a găsit întotdeauna în ofensivă față de biserica ortodoxă, iar situațiile contrare produceau întotdeauna riposte. În Hațeg, posibilitățile ei, mai limitate, nu au rămas totuși neprotejate. Să amintim numai efectul violent, din 2 decembrie 1428, produs la aflarea oficerii botezului de către *schismaticorum sacerdos*, pentru catolici, în Banat și Hațeg⁷². Cu toate acestea, succesiunea frescelor de la Sintămărie dezvăluie o realitate pe cât de rară, pe atât de interesantă. Acum sîntem în posesia unei datări sigure a celui de-al doilea strat pictat, printr-o inscripție cu data 1311. Inscripția latină, fresca aferentă și implicit biserica se pun astfel pe seama comunității religioase a coloniștilor din așezarea Sintămăriei. La 15 mai 1447, Iancu de Huneedoara a dăruit tirgul și vama sa Cîndeștilor din Rîu de Mori⁷³. Înainte de a se face vreo relație cu donația Cîndeștilor, ultimele fresce de la Sintămărie, însoțite de legende slavone, fuseseră datate în prima jumătate a secolului al XV-lea⁷⁴. Apoi asociația a venit ca o întregire normală, între fresca ortodoxă și numiții Cîndești din Rîu de Mori.

În momentul în care Sintămărie Orlea se completa cu fresce ortodoxe, conjunctura trebuia să fi fost proprie pentru un asemenea act. Se impune a fi căutată explicația pentru care forurile catolice — cum scrisesem mai sus, extrem de intolerante în privința ortodocșilor — nu s-au manifestat în nici un fel. Singura justificare posibilă, pe care am găsit-o, vine din efectele Conciliului de la Florența (1439), for eclesiastic ecumenic care a proclamat solemn unirea bisericilor creștine, efecte în cadrul cărora, cel puțin pentru un interval relativ scurt, de la mijlocul secolului al XV-lea, atitudinile față de ortodocși au devenit preveni-

⁷⁰ V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 402.

⁷¹ Anca Bratu, *Biserica reformată Sf. Fecioară din com. Sintămărie Orlea, în Pagini de veche artă românească*, vol. V/1, București, 1985, p. 202—212.

⁷² Adrian A. Rusu, *Preoți români ortodocși din districtul Hațegului în secolul al XV-lea*, în *Mitropolia Banatului*, 32, nr. 10—12, 1982, p. 646.

⁷³ Hurmuzaki, *Documente...*, I/2, p. 741—742.

⁷⁴ Vezi Anca Bratu, *op. cit.*, p. 200—201, notele 8, 10—11.

toare, în speranța mărturisită că aceia se vor integra în structurile religioase guvernate de stat. Tocmai în acel scurt interval de conținere a prigonirii ortodocșilor, Cîndeștii se înstăpîneau pe localitate și dobîndeau automat patronajul bisericii.

Curioasă ni s-a părut prezența scenei cu donatoare din fresca ortodoxă. O reprezentare pur simbolică, stimulativă pentru enoriași, pare exclusă, căci biserica trecuse sub patronajul stăpînilor feudali care tocmai acoperiseră cheltuielile pentru reamenajări interioare și pictura cea nouă. Atunci donatoarele au fost ctitori? Imaginea nu este deloc obișnuită, deoarece, aproape ca o regulă, ctitorii sînt reprezentați cu toată familia. Cît privește poziția tabloului votiv în cadrul programului iconografic al bisericilor românești din Hunedoara, ea nu respectă nici o regulă rigidă. Tribuna care existase în biserica Sîntămăriei ar fi putut cuprinde, dacă judecăm lucrurile prin analogie cu Streisîngeorgiu, un posibil tablou votiv. Atunci însă „scena cu donatoare“ trebuia interpretată astfel. Dacă judecarea ei rămîne corectă, absența bărbaților este stranie. Dintre cei mai notabili Cîndești de la mijlocul veacului al XV-lea, frații Ladislau-Lațcu și Ioan Cîndreș au făcut daruri generoase către biserică. Numai la primul se cunoaște că era vorba despre o închinare ortodoxă tradițională⁷⁵. Să fie Sîntămăria ctitoria femeilor din aceeași familie? Dacă admitem un răspuns afirmativ, sîntem în măsură să nu îl considerăm singular. La 1496, două preotese, pe nume Teodora și Maria, după cîte se pare originare tot din Hațeg, finanțaseră un pocal pentru necesitățile cultului⁷⁶. Desigur, proporțiile sînt diferite, corespunzînd posibilităților sociale.

Este de înlăturat și o carență de interpretare secundară. Căci, dacă frescele se atribuie Cîndeștilor, iar cronologia lor pare fermă, atît pe considerente de istoria artelor, cît și pe baza evoluției ulterioare a familiei către catolicizare, atunci trebuie făcută o raportare a lor la calitatea și, mai cu seamă, la cronologia decorului pictat de la Suseni-Rîu de Mori (Colț). Raportarea sprijină cu evidență o cronologie diferită a realizărilor artistice. Astfel, fresca de la Suseni își găsește un sprijin suplimentar pentru încadrarea în secolul al XIV-lea, nu al XV-lea. Interpretarea istorică nu ne îngăduie să atribuim comanda și susținerea materială a unor multiple lucrări artistice de mare amploare, unei singure generații de ctitori dintr-un mediu social ca acela al Cîndeștilor din Rîu de Mori.

Despre evoluția după mijlocul secolului al XV-lea a bisericii din Sîntămărie Orlea mai sînt de scris cîteva lucruri. Grafitul din 1484, care amintește trecerea unui cleric de la Alba⁷⁷, nu pare să producă dovada întoarcerii bisericii la ritul catolic, căci chiar alături este un alt grafit chirilic, nedatat, iar în naos, pe scena nașterii Mariei, a fost zgîriat, în cifre chirilice, anul 1562 sau 1563⁷⁸. La mijlocul secolului al XVI-lea, după cîte știm pînă acum, Cîndeștii deveniseră deja catolici. Grafitele

⁷⁵ Adrian A. Rusu, *Datarea ferecăturii evangheliarului lui Lațcu Cînde de la mănăstirea Neamț*, în *AI&AI*, 22/2, 1985, p. 745.

⁷⁶ Marius Porumb, Nicolae Sabău, *Vechi inscripții românești din județul Mureș (sec. XV—XVIII)*, în *Marisia*, 8, 1978, p. 108 și pl. LXV și LXVI.

⁷⁷ Anca Bratu, *op. cit.*, p. 232.

⁷⁸ *Ibidem* și, respectiv, p. 219.

dovedesc însă, cel puțin în preajma Sintămăriei, conservarea unei tradiții culturale slavo-române. Începînd din anul 1591, devin exclusive grafițele latine, pentru ca și acelea să înceteze la 1642⁷⁹. Ultima dată ar trebui pusă în legătură cu văruierea tuturor frescelor, la exigențele cultului reformat⁸⁰. Comparînd acțiunea cu cea de la Ciuciș⁸¹, pare plauzibilă o îmbrățișare a Reformei de către virfurile catolicizate ale nobilimii locale, în deceniul cinci al veacului al XVII-lea.

ADRIAN ANDREI RUSU

ANEXE

1

1447 mai 18, Timișoara

Nos, Johannes de Hwnyad, regni Hungariae gubernator, memorie commendamus per presentes quod nos consideratis et in memoriam nostri revocatis multimodis fidelitatibus et fidelium servitiorum gratuitis meritorum[que]¹ sinceris complacentis atque virtuosis gestis nobilium Daan, filii quondam Jarozlaw de Chonokos, nec non Woyk ac Petri, Sorbe et Johannis, filii dicti Jarozlaw de eadem Chonokos, quibus ipsi sacre regni Hungarie corone et expost nobis in pleris tam regalium, quam nostrorum exercituum, tam contra sevissimos turcos, quam alios huius regni notorios emulos pleravice motorum expeditionibus non parcendo personis ac rebus eorum cum immoderata [su]orum¹ sanguinis eorum effusione studuerunt complacere. Intuitu quorum volentes ipsis nostram exhibere benevolentiam favorosam, possessionem Chonokos predictam vocatam, in comitatu de Hwnyad prenotata, in districtu de Haczag existentem habitam, in cuius dominio prefatus Daan, more kenesiatus hucusque perstitisset, item totum et omne ius regni siquod in [e]adem¹ possessione Chonokos qualitercumque [re]gia¹ haberet serenitas aut quibuscumque modis et [rationibus]² sacram eiusdem concerneret coronam [...]³ simulcum cunctis eiusdem et ipsis utilitatibus et pert[inenti]is terris videlicet⁴ arabilibus, cultis et incultis, [pra]tis¹, silvis, nemoribus, montibus, valibus, vineis [vinearum]que¹, promontoriis, molendinis atque molendinorum locis, generaliter quibuslibet utilitatum [inte]gritatibus¹ quovis nominis vocabulo vocitatis [...]³ ad eandem et ipsum ius regium de iure spectantibus et pertinere debentibus sub ipsius veris metis et antiquis eidem Daan ac aliis prescriptis ipsorumque heredibus et posteritatibus universis, auctoritate nostre gubernationis nec non consensu et voluntate universorum dominorum prelatorum et baronum ad id accedente, dedimus, donavimus et contulimus ymmo damus, donavimus et conferimus iure perpetuo et irrevocabiliter possidendas, tenendas pariter et habendas salvo iure alieno harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante.

⁷⁹ Monica Breazu, *Studiu epigrafic, în Pagini de veche artă...*, p. 70.

⁸⁰ O carență încă neînălăturată a modalităților de restituire a frescelor istorice este aceea a neurmăririi lor complete și după realizare. Dacă în volumul *Pagini de veche artă...* atenția a coborât și la grafice, chiar redată uneori contradictoriu, între analiza epigrafică generală și studiile speciale ale monumentelor, nu s-a redat decalcul tuturor desenelor și nu s-a exprimat nici un fel de păreri despre momentul scoaterii ochilor sfinților.

⁸¹ Vezi concluziile noastre din dreptul problemei nr. 5.

Datum in Themeswar, in festo ascensionis domini, anno eiusdem millesimo quadringentesimo XL^{mo} septimo.

Arh. Nař. Magh. Dl. 50.296.

Orig. hirtie cu rupturi din cauza plicaturii, cu urme de pecete prinsă sub text.

Ediții: St. Katona, *Historia critica regum Ungariae stirpis mixtae*. Tom. VI, ord. XIII. Pestini, MDCCXC, p. 536—537, după ms. lui D. Cornides (cu lacune și variații de lectură).

1. Rupt din cauza plicaturii, întregit după sens.
2. Rupt din cauza plicaturii, întregire probabilă.
3. Rupt din cauza plicaturii.

2

1551 august 10, Viena

Ferdinandus etc., fidelibus nostris capitulo ecclesiae Albensis Transilvaniae etc.

Cum nos ad nonnullorum fidelium nostrorum humillimam supplicationem maiestati nostrae pro parte fidelis nostri, egregii Ioannis Kendeffy de Malomviz, factam tum vero attentis et consideratis fidelitate, fidelibusque servitiis eiusdem Ioannis Kendeffy, quae ipse sacrae primum regni nostri Hungariae coronae et deinde maiestati nostrae pro locorum et temporum varietate in diversis tum nostris privatis, tum etiam publicis regni nostri negotiis fidei et diligentiae suae commissis summa fide et constantia exhibuit et impendit. Idque cum aliarum tum vero autumno proxime exacto penes fidelem nostrum reverendissimum in Christo patrem, fratrem Georgium, episcopum Waradiensem, thesaurarium et partium regni nostri Transilvanarum locumtenentem nostrum, dum succitata per quosdam rebelles nostrorum in regno nostro Transilvaniae seditione ab alio exercitus vaivodae Transalpinensis Turcis admixtus, ab alio vero partibus passa Budensis magno equitatu idem regnum nostrum Transilvaniae infestis armis ingressi fuissent, Transalpinis ipsis occurrens prelio cum ipsis inito, non paucos ex eis uti de hac re a certis fidelibus nostris edecti sumus etravit relicuo vero in fugam versos fugae praesidio sibi ipsis salutem quaerere cegit. Quo feliciter confecto civitates deinde nostrarum Lugos et Karansebes vocatos, ad flumen Themes sitas, quae antea rebellibus nostris parebant, in fidem et obedientiam nostram adduxit. Considerantes etiam et comparantes vicem et aerumnas praefati Ioannis Kendeffy in quas idem per dictarum adversarios et rebelles nostras sub id tempus quo in praedictis servitiis nostris occuparetur inciderat, ut qui misso ad castrum suum Kolcz vocatum, equitum et perditum magno numero ipso absentis illud expugnasset, omnesque res et bona ipsius in eo habita diripuissent, dominarum deinde genitricem et uxorem cum liberis suis interceptissent et in miseram captivitatem induxissent in quibus plus minus 25.000^l florenorum damni perperuss fuisse dicitur. His itaque causis et servitiis praefati Ioannis Kendeffy atque etiam caeterorum fidelium nostrorum ut praemissum est pro ipso maiestati nostrae facta intercessione inducti bona et iura possessionaria Lazari Kwn, oppidum videlicet Algyogh, cum curia nobilitari in eo habita, ac totales possessiones Glod, Nagh Almas, Nadasthya, Balsa, Erdeufalva, Bakanya, Homorod, Rozkan, Chyb, Bozos, Rengeth, Moda, Nyrmezew, Thekerew, Rethekalmas, Woie, Pojana et Porcure vocatas, nec non portiones possessionariorum in possessionibus Chykmo et Kismalus dictis, in comitatu Hunyadiensi existentis habitas, quae ex eo quod idem Lazarus Kwn tempore irruptionis moldavorum in dictum regnum nostrum Transilvaniae praescripto autumno factae iisdem moldavis et volachis contra iura et libertates dicti regni nostri Hungariae ac patriae suae totiusque praefati regni nostri Transilvaniae detrimentum victualia administrasse et cum ipsis conversatus ac eis in pernecium patriae auxiliatus fuisse, per hacque secundum decreta eiusdem regni nostri Hungariae in notam infidelitatis incurris se dicitur ad sacram ipsis regni nostri Hungariae coronam consequenterque collationem nostram regiam iuxta antiquam et approbatam eiusdem regni nostri Hungariae

consuetudinem, atque legem rite et legitime devoluta esse perhibentur...² a simul cum cunctis suis utilitatibus, pertinentiisque quibuslibet memorato Ioannis Kendeffy, ipsiusque haeredibus universis pro summa 15.000¹ florenorum vigore aliarum literarum nostrorum superinde emanatarum inscripserimus, obligaverimus et oppignaverimus velimusque eundem in dominium earundem per nostrum et vestrum homines legitime facere introduci. Super quo fidelitati vestrae harum serie mandamus firmiter etc.³ (uteundem Ioannes Kendeffy statuunt)⁴.

Datum in civitate nostra Viennae Austriae, 10¹ mensis augusti, a. D. 1551.

L.S.

appresi

Orig. la Buda, în Camera Aulică

Cf. copiei lui J. Kemény, *Diplomatarij Transilvanici. Supplementum*, vol. VII, p. 17—19 (ms. Bibl. Acad. Cluj-Napoca).

1. Astfel în copie.
2. Lacună în copie, fără explicații.
3. Partea care urmează, necopiată, păstra numele oamenilor de mărturie indicați capitlului din Alba Iulia.
4. Paranteza lui J. Kemény, rezumând restul conținutului.

MISCELLANEA HATZEGIANA

(INFORMATIONS ET REINTERPRÉTATIONS CONCERNANT L'HISTOIRE DU PAYS DE HAȚEG AU MOYEN-ÂGE) (II)

(Résumé)

5. *La famille nobiliaire et l'église de Cinciș*. En étudiant d'une manière systématique les actes des privilèges de la famille originaire du nord de Hațeg, l'auteur élimine toutes les relations supposées de parenté avec Iancu de Hunedoara, voïvode de la Transylvanie et gouverneur de la Hongrie. On apporte des précisions et des corrections aux éléments chronologiques et généalogiques. L'église de Cinciș, disparue à la fin des années cinquante de notre siècle, possède quelques caractéristiques qui la rendent particulièrement intéressante dans l'évolution des phénomènes religieux du district. Au commencement bâtie par des féodaux orthodoxes roumains et puis devenue temple au temps de la Réforme, elle passe de nouveau au XVIIIème siècle à la communauté villageoise des Roumains orthodoxes. On procède à une relecture des inscriptions et à un élargissement des informations avec des données inédites, trouvées dans les manuscrits, d'entre les deux guerres.

6. *Sur „les révoltes“ de Hațeg au XVème et au XVIème siècle*. On réanalyse les sources documentaires, l'auteur prouve qu'entre les années 1435, 1459—1462 et 1551 il n'y a pas eu de révoltes paysannes dans la région. L'analyse des réalités sociales démontre les attestations relativement tardives des serfs (vers la fin du XVème siècle et le commencement du XVIème), lors de l'apparition dans les documents des serviteurs et knèzes roumains soumis à des nobles roumains et quand les contradictions entre les féodaux deviennent de plus en plus violentes. Le caractère particulier des relations sociales du pays impose une certaine prudence quant aux rapports de celles-ci, tant à l'ensemble des relations propres à la Transylvanie.

7. *L'interprétation historique de la succession des fresques de Sintămărie Orlea*. L'église en discussion a appartenu à l'une des deux cités des colons catholiques de Hațeg. A la moitié du XVème siècle, la localité est entrée en possession de la famille des nobles roumains de Rîu de Mori. La présence dans les fresques des inscriptions en cyrillien à côté des inscriptions en latin n'est explicable que dans le contexte politique et religieux créé par le Concile de Florence (1439).